

تحلیل ارتباطات غیر کلامی در مخزن الاسرار با تکیه بر نشانه‌شناسی اجتماعی آداب معاشرت پی‌یر گیرو

رحیمه گرجیان داردکاشتی^۱، پرنوش پژوهش^{۲*}، شهین اوجاقعلی‌زاده^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رودهن، تهران، ایران

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رودهن، تهران، ایران

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رودهن، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۰۸ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۰۱

Analysis of Non-verbal Communication in Makhzan-ul-Asrar based on Pierre Giraud's Social Semiotics of Social Etiquette

Rahimeh Gorjian Dardekashti¹, ParnoushPazhoohesh^{2*}, ShahinOujaqAlizadeh³

1. Ph.D. Candidate in Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Rudehen Branch, Tehran, Iran

2. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Rudehen Branch, Tehran, Iran

3. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Rudehen Branch, Tehran, Iran

Received: 2021/11/29 Accepted: 2022/05/22

10.30473/il.2023.61856.1499

Abstract

Social semiotics examines the status and function of signs in the society and it is one of the recent approaches to text analyses in semiotic studies. One of the important views in the discussion of social semiotics is Pierre Guerrero who classified social semiotics into issues of identity and social etiquette. Signs of social etiquettes show how individuals and social groups communicate. These signs are divided into verbal and non-verbal communications. The aim of this study is to find the signs of social etiquette in Makhzal Al-Asrar based on the Pierre Guerrero's framework. Using a descriptive-analytical method, this study explored the social signs of non-verbal communication from the Makhzal Al-Asrar. After categorizing, counting and analysing the data, it is found that these signs are associated with actions and postures, various states of facial expressions (crying and laughing, shyness, color, look and eyes), distance, space, food, objects, clothes, symbols and signs, smell and aroma in Makhzon-ul-Asrar. However, the actions and posture of the body and the posture of the behaviour, respectively, had the highest frequency of use, which has played a role in the transfer of concepts through body language along with the spoken language. With the intention of recognizing and encouraging the audience to accept moral-behavioral norms according to his proposed models, Nizami consciously uses the non-verbal communication indicators as auxiliary language in order to make his teachings more effective.

Keywords: Social Semiotics, Etiquette, Non-Verbal Communication, Body Language, Makhzal Al-Asrar, Nizami, Pierre Guiraud, Sociolinguistics.

چکیده

نشانه‌شناسی اجتماعی به بررسی جایگاه و کارکرد نشانه‌ها در جامعه می‌پردازد و یکی از رویکردهای جدید تحلیل متون در حوزه‌های نشانه‌شناسی است. یکی از دیدگاه‌های مهم در بحث نشانه‌شناسی اجتماعی نظریه پی‌یر گیرو است که به دو مسئله هویت و آداب معاشرت دسته‌بندی می‌شود. نشانه‌های آداب معاشرت، گویای چگونگی برقراری ارتباط افراد و گروه‌های اجتماعی است که به دو بخش ارتباط کلامی و غیرکلامی تقسیم می‌شود. هدف پژوهش حاضر یافتن نشانه‌های اجتماعی آداب معاشرت در بخش ارتباطات غیرکلامی براساس نظریه پی‌یر گیرو در مخزن‌الاسرار است. این جستار با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، نشانه‌های اجتماعی ارتباط غیرکلامی را از حکایات مخزن‌الاسرار استخراج و پس از دسته‌بندی، احصاء و تحلیل هر یک از داده‌ها، مشخص می‌کند که این نشانه‌ها با دلالت‌های اعمال و وضع اندام، حالات گوناگون اندام صورت (گریه و خنده، خجالت، رنگ، نگاه و چشم)، فاصله، فضا، خوراک، اشیاء، لباس، نماد و نشانه، بو و عطر و وضع رفتار در مخزن‌الاسرار به کار رفته است. اما اعمال و وضع اندام و وضع رفتار به ترتیب، بیشترین بسامد کاربرد را داشت که از طریق زبان بدن، موازی با زبان ملفوظ در انتقال مفاهیم نقش آفریده است. نظامی به قصد شناخت و ترغیب مخاطب به پذیرش هنجارهای اخلاقی-رفتاری متناسب با الگوهای پیشنهادی خویش، آگاهانه شاخصه‌های ارتباطات غیرکلامی را به‌عنوان کمک‌کارهای زبان ملفوظ در راستای اثربخشی بیشتر تعلیماتش به کار می‌برد.

کلیدواژه‌ها: نشانه‌شناسی اجتماعی، آداب معاشرت، ارتباطات غیرکلامی، زبان بدن، مخزن‌الاسرار نظامی، پی‌یر گیرو، زبان‌شناسی اجتماعی.

*Corresponding Author: ParnoushPazhoohesh

Email: pajouheshp@riau.ac.ir

* نویسنده مسئول: پرنوش پژوهش

مقدمه

منش اخلاقی او می‌داند و هم خود را متوجه پرورش قوای روحی و تعلیم اخلاقی انسان می‌کند» (مشرف، ۱۳۸۹: ۹). نظامی که از اوضاع اجتماعی عصر خویش راضی نیست، در مقام مصلح اجتماعی طی بیست مقاله در *مخزن‌الاسرار* الگوی آرمانی خود را در زمینه اخلاق و رفتار انسان در حوزه‌های گوناگون فردی و اجتماعی برای رهایی از وضع موجود، ترسیم می‌کند.

مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که نظامی به جز زبان، از چه کمک‌کارهای غیرکلامی موازی با زبان در جهت انتقال پیام‌های تعلیمی به مخاطبانش استفاده کرده است. هدف از انجام این پژوهش ایجاد فرصتی برای خوانشی تازه و فهم بهتر از *مخزن‌الاسرار* است تا از منظر علم نشانه‌شناسی اجتماعی، رمزگان‌های^{۱۴} ارتباطات غیرکلامی را در آداب معاشرت کشف کند و شکل کاربردی موردنظر نظامی از این رمزگان‌ها را نشان دهد. از این‌رو پژوهشگر بر آن است که با به‌کارگیری نظریه نشانه‌شناسی اجتماعی آداب معاشرت پی‌یر گیرو و روش تحقیقی توصیفی-تحلیلی که اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری و به روش تحلیل محتوی، تجزیه و تحلیل شده است، پژوهشی نقادانه در پیش گیرد و به سؤالات زیر پاسخ دهد.

۱. براساس نظریه پی‌یر گیرو، نشانه‌های اجتماعی ارتباط غیرکلامی در آداب معاشرت، با چه دلالت‌هایی در *مخزن‌الاسرار* بروز پیدا می‌کند؟
۲. براساس نظریه پی‌یر گیرو، بارزترین نشانه‌های اجتماعی ارتباط غیرکلامی آداب معاشرت در *مخزن‌الاسرار* کدامند؟

پیشینه پژوهش

در زمینه ارتباط غیرکلامی و مطالعه حرکات بدن^{۱۵} به‌عنوان کمک‌کارهای موازی با زبان در برقراری ارتباط و انتقال پیام، کتاب‌هایی چاپ شده است، مثل *تجلی عواطف در انسان و حیوان* داروین^{۱۶} (۱۸۷۳) که مطالعه‌ای پیشگامانه در حرکات بدن است. همچنین بردویسل^{۱۷} (۱۹۵۲) در کتاب *درآمدی بر اطوار پژوهی* به بررسی جنبه‌های ارتباطات آموخته و ساختمند حرکات بدن می‌پردازد و آغازگر مطالعه نظام‌مند ایما و اشاره و حرکات بدنی است. پژوهش‌هایی نیز در این حوزه

زبان پدیده‌ای اجتماعی برای ارتباط است اما تنها شکل ارتباط نیست. کمک‌کارها و نشانه‌های غیرکلامی موازی با زبان در ارتباطات اجتماعی^۱ وجود دارد که به گفته محققان تاثیر بیشتری در برقراری ارتباط و انتقال معانی و اندیشه دارند. نشانه‌شناسی اجتماعی^۲ در کنار نحو‌شناسی^۳، معناشناسی^۴ و کاربردشناسی^۵، یکی از حوزه‌های نشانه‌شناسی است که به بررسی چگونگی معنابخشی نشانه‌ها^۶ در روابط اجتماعی می‌پردازد و کارکردی میان‌رشته‌ای دارد. پی‌یر گیرو^۷ زبان‌شناس فرانسوی از جمله مهمترین نظریه‌پردازان نشانه‌شناسی اجتماعی است که آن را به دو بخش هویت^۸ (نشانه‌های تعلق فرد به یک گروه) و آداب معاشرت^۹ (نشانه‌های چگونگی ارتباط انسان‌ها با یکدیگر) تقسیم می‌کند و برای هر کدام شاخصه‌هایی برمی‌شمرد. او همچنین درباره قوانین حاکم بر نشانه‌ها اعم از نشانه‌های کلامی^{۱۰} یا غیرکلامی^{۱۱} در انتقال پیام از فرستنده به گیرنده بحث می‌کند. «نشانه‌شناسی اجتماعی، مطالعه اجتماع یا فرهنگ، مانند نظامی از معانی است که ارتباط دوسویه با زبان دارد» (هالیدی، ۱۳۹۳: ۵۱) و با به‌کارگیری نظریات متنوع این حوزه به‌عنوان ابزار و علم نوین زبانی، می‌توان تخصصی‌روشمند در آثار رشته‌های مختلف علمی مرتبط با اجتماع، از جمله متون کلاسیک ادبی انجام داد و آن را وارد مرحله جدیدی از نقد و بررسی نمود.

در میان متون ادبی، آثاری به‌نام اجتماعیات وجود دارد که تمرکز آن بر روابط و مسائل اجتماعی است. از جمله این متون در ادبیات کلاسیک ایران، یکی از پنج گنج نظامی^{۱۲}، *مخزن‌الاسرار*^{۱۳} است که در گونه تعلیمی، شکل‌های مختلف ارتباط فردی و اجتماعی را در قالب هنجارهای اخلاقی و رفتاری نشان می‌دهد و جلوه‌گاه آداب و رفتار فردی و اجتماعی موجود یا ایده آل نویسنده اش است. «منظور از ادبیات تعلیمی، ادبیاتی است که نیکبختی انسان را در بهبود

1. social communication
2. social semiotics
3. syntactic
4. semantic
5. pragmatics
6. signs
7. Pierre Guiraud
8. identity
9. etiquette
10. verbal cues
11. non-verbal cues
12. Nizami
13. Makhzan al- asrar

14. Passwords
15. kinesics
16. Darwin
17. Birdwhistell, R

انتقال پیام‌های اخلاقی و تربیتی به کار برده است. قبادی و زارع مهرجردی (۱۳۹۴) به تحلیل ارتباطات غیر کلامی در شعر حافظ پرداختند و زیرکی و چیره‌دستی حافظ را در برقراری ارتباط با مخاطب فراتر از مرزهای کلام، مورد تفسیر فرهنگی قرار دادند و دلایل ماندگاری غیر کلامی این اثر فاخر را کاویدند و دریافتند که حافظ اندیشمندی تفسیرساز است.

در مورد نشانه‌شناسی اجتماعی و مخزن‌الاسرار، پژوهش‌های مختلفی صورت پذیرفته است، اما با رویکرد نشانه‌شناسی اجتماعی هیچ پژوهشی در مخزن‌الاسرار انجام نگرفته است. از این رو پژوهش حاضر در نوع خود پیشگامانه است، زیرا تلاش شده با کشف رمزگان‌های نشانه‌ای اجتماعی که پی‌یر گیرو در نظریه خود مطرح کرده است، زیرلایه‌های این اثر فاخر ادبی را بکاود تا درک کامل‌تری از آن ارائه دهد. همچنین چون نشانه‌شناسی اجتماعی، موضوعی میان‌رشته‌ای است و شامل حوزه گسترده‌ای از علوم مثل هنر، ادبیات، زبان‌شناسی، علوم اجتماعی، روانشناسی و نقد می‌شود، نتایج حاصل از این پژوهش می‌تواند در علوم نامبرده مورد استفاده قرار گیرد.

چارچوب نظری

نشانه‌شناسی اجتماعی به بررسی جایگاه و کارکرد نشانه‌ها در جامعه می‌پردازد که «ارتباط بین دال^۱ و مدلول^۲ در هر نشانه، ارتباطی اجتماعی، سیاسی و ایدئولوژیکی است» (آرکرس، ۱۳۹۷، ۸۳). «نشانه‌های اجتماعی دلالت‌گر نوعی سازمان‌بندی جامعه هستند که از انسان‌ها یا گروه‌ها و از روابط میان آن‌ها سخن می‌گویند» (گیرو، ۱۳۹۹: ۱۴۶). پی‌یر گیرو نشانه‌شناسی اجتماعی را به دو بخش طبقه‌بندی می‌کند: نشانه‌های هویت که دسته‌بندی جامعه و تمایز افراد و گروه‌ها را نشان می‌دهد و نشانه‌های آداب معاشرت که گویای چگونگی برقراری ارتباط افراد و گروه‌های اجتماعی با یکدیگر است و برحسب موقعیت‌های گوناگون و به تناسب افراد، تغییر می‌کند. نشانه‌های آداب معاشرت خود به دو بخش تقسیم می‌شود. ارتباط کلامی که در آن زبان ملفوظ استفاده می‌شود، شامل: سلام و خداحافظی، دشنام و توهین، لحن کلام (خودمانی، طنزآمیز، آمرانه، محترمانه، ملایم) است. ارتباط غیر کلامی که در آن زبان ملفوظ به کار نمی‌رود،

درمتون کلاسیک ادبی ایران انجام پذیرفته است. از جمله اولادی قادی‌کلابی و پارسائی (۱۳۹۹) به تحلیل ارتباطات غیر کلامی در منظومه لیلی و مجنون نظامی پرداخته و حرکات بدن، خلق و خو، تغییرات فیزیولوژی، نوع پوشش و نظایر آن راه‌های ارتباط غیر کلامی دانسته‌اند که پیچیده‌ترین مفاهیم انسانی را منتقل می‌کند. آنها با تحلیل این کارکردها دریافتند که نظامی با استفاده از زبان‌علامات، زبان عمل، زبان اشیاء، فضای دراماتیک در لیلی و مجنون ایجاد نموده و حرکات، اشارات اندام و ارتباط چشمی نقش مهمی در انتقال پیام داستان دارد. شجری و شاه علی رامشه (۱۳۹۸) به رمزگشایی نشانه‌های ارتباط غیر کلامی در کلیله و دمنه پرداخته و از سه شیوه ارتباطات غیر کلامی نشانه‌های دیداری، آوایی و فاصله بدنی سخن گفتند. ایشان ضمن تحلیل داستان‌های کلیله و دمنه، دریافتند که نصرالله منشی آگاهانه از زبان بدن برای افزایش ظرفیت نمایشی حکایات و وقوع برخی از حوادث اصلی قصه‌ها استفاده نموده که این نشانه‌ها صرفاً ارادی نبوده و گاهی جنبه‌ی غیرارادی دارند. قاسم‌زاده و همکاران (۱۳۹۷) به تحلیل مفاهیم و کارکرد ارتباطات غیر کلامی در شاهنامه پرداخته و با واکاوی مفاهیم زبان بدن در کنش‌های غیرزبانی شخصیت‌های اصلی شاهنامه، مفاهیم پوشیده و پیچیده فرهنگی این اثر را رمزگشایی کردند و نتیجه گرفتند که فردوسی آگاهانه از زبان بدن در شخصیت‌های شاهنامه استفاده نموده تا توجه مخاطبانش را جلب کند و جهت شناساندن هویت فرهنگی ایرانیان، الگوهای رفتار فردی و اجتماعی اقوام ایرانی و غیرایرانی را با به‌کارگیری کنایه‌سازی و نمادپردازی به نمایش بگذارد. محسنی و جعفری پطروودی (۱۳۹۶) به بررسی و تحلیل ارتباطات غیر کلامی در حکایت حسنک و وزیر پرداخته و ارتباطات غیر کلامی اشاره و حرکت، فضا و قلمرو جویی، بساواپی، زمان و نظایر آن را در داستان حسنک وزیر در کتاب تاریخ بیهقی کاویدند و دریافتند که این عوامل ارتباطی، زبان بیهقی را در این اثر منثور تقویت کرده است. پیام غیر کلامی رفتار آوایی در بیان احساسات بالاترین بسامد و بساواپی کمترین تکرار را داشته است. محمودی و عبدی (۱۳۹۵) ارتباطات غیر کلامی در گلستان سعدی را با هدف شناخت رابطه ارتباطات غیر کلامی و تعلیم و تربیت بررسی کردند و ارتباط غیر کلامی را در هفت مبحث زبان بدن، رفتار، صداها، نماد و نشانه‌ها، طعم‌ها، عطر و بو تحلیل نمودند و دریافتند که سعدی آگاهانه ارتباطات غیر کلامی را به منظور

1. cause

2. referent

که نظامی اجتماع زیستی و ایده‌آل خود را به تصویر می‌کشد. نشانه‌شناسی اجتماعی هم به‌عنوان موضوع مرتبط با جامعه شامل این بررسی می‌شود. در این جستار، الگوی نشانه‌شناسی اجتماعی آداب معاشرت پی‌یرگیرو در بخش ارتباط غیرکلامی، در مخزن‌الاسرار به‌کار گرفته شد تا شاخصه‌های موجود این روش ارتباطی از لابلای حکایات استخراج شود و پس از تحلیل و استنتاج داده‌ها، تأثیر کاربرد کمک‌کارهای غیرملفوظ زبانی در انتقال پیام تعلیمی نظامی به مخاطبانش مشخص گردد.

بحث و بررسی

کنش‌های اخلاقی و رفتاری سازنده بافت زندگی روزمره از ساده‌ترین تا پیچیده‌ترین اشکال آن، نیازمند دخالت عامل بدنی هستند. بدن در جو مسلط بر زندگی اجتماعی و فرهنگی انسان شکل می‌گیرد. از این‌رو نشانه‌ای است که از خلال آن رابطه انسان با جهان بیرون به واقعیت تبدیل می‌شود. نظامی در مخزن‌الاسرار از اطوار با بسامد بالا در کنار فاصله، فضا، خوراک، اشیاء، لباس، نماد و نشانه‌ها، بو و عطر و نظایر آن استفاده می‌کند تا از طریق ارتباط غیرکلامی، موازی با ارتباط کلامی، بایدها و نبایدهای اخلاقی و رفتاری را در ارتباط اجتماعی آموزش و نشان دهد.

اعمال و وضع اندام

نظامی از حالات گوناگون اعمال، حرکات و وضع اندام در توصیف موضوع مرتبط با فضای اغراض تعلیمی حکایات بهره برده است. مثلاً درباره‌ی شرح حال آدم (ع) در بدو آفرینش و زندگی‌اش در بهشت و زمین از واژگان علم، *آراسته*، *افتاده*، *برخاسته* استفاده می‌کند تا نشان دهد که چگونه آدم به‌دلیل شایستگی و ویژگی‌های خاص، لقب خلیفه‌اللهی گرفت اما به دلیل ارتکاب به گناه در خوردن گندم ممنوعه و سرپیچی از امر حق از بهشت به زمین رانده شد و بعد از ندامت و توبه‌ی راستین دوباره به مقام بالا رسید.

آن به خلافت علم آراسته
چون علم افتاده و برخاسته
(وحید دستگردی، ۱۳۸۷: ۷۰)

سپس در اشاره به عظمت و مقام خاص آدم (انسان) به دلیل داشتن مراتب گوناگون عقل، تا حدی که علم اسماء را به فرشتگان آموخت و آنها در برابرش سجده

شامل: اطوار^۱ (اعمال و حرکات بدنی، حالت‌های چهره، ایما و اشاره، رفتار و مانند آن)، فاصله، فضا (زمان و مکان)، خوراک، لباس، اشیاء (هدایا، زیورآلات، لوازم زندگی، ابزارها و مانند آن)، عطر و بو، نماد و نشانه (استعاره، مجاز، کنایه و نظایر آن)، موسیقی و مانند آن است.

اطوار شکل‌های مختلف رفتاری، نمایشی و حالت‌های گوناگون بدنی مثل ایما و اشاره، اعمال و حرکات اندام، رقص‌ها و وضع اندام در مواضع مختلف است که از نشانه‌های ارتباط غیرکلامی با قابلیت تعبیر، بیان و انتقال به دیگران توسط زبان بدن^۲ می‌باشد و «از کمک‌کارها و نشانه‌های موازی زبان است که نمایه‌های طبیعی و خودانگیخته هستند و کارکردی صرفاً بیانی دارند اما می‌توان برخی از آنها را برای مقاصد ارتباطی به نشانه‌های قراردادی بدل کرد. مطالعه‌ی حرکات بدن در انتقال پیام و برقراری ارتباط با دیگران، توسط زبان بدن، موضوع علم جدیدی به نام اطوارپژوهی است که در آمریکا شکل گرفت» (گیرو، ۱۳۹۹: ۱۰۶-۱۰۵). اطوارپژوهی با تمرکز بر بدن می‌کوشد از همه عوامل مربوط به آن فهرستی گردآورد تا زمینه درک منطق‌های اجتماعی و فرهنگی که در بدن و در حرکات آدمی نهفته‌اند، فراهم آورد. در زبان بدن، حرکات و اشارات مانند حروفی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و کلمات و جملات را می‌سازند که در موقعیت‌های متفاوت، پیام‌های مختلفی را انتقال می‌دهند. زبان بدن مثل نشانه‌های دیگر دارای دال و مدلول است که با تغییر دال، مدلول نیز تغییر می‌کند. مثلاً جمع شدن ابروها نشانه‌ی عصبانیت و باز شدن آنها نشانه‌ی رضایت و خوشحالی است (شعیری، ۱۳۹۲، ۳۱). اندام و کارکردهای بدن انسان از یک جامعه به جامعه‌ی دیگر، حاصل بازنمایی‌ها و ارزش‌های متفاوتی هستند. گاه حتی در یک جامعه این بازنمایی‌ها و ارزش‌ها بنا بر طبقات اجتماعی تغییر می‌کند (لوبروتو، ۱۳۹۲، ۱۰۳).

مخزن‌الاسرار یکی از پنج گنج نظامی و مثنوی

حکمی، عرفانی، اخلاقی مشتمل بر سه بخش است. مقدمه‌ای شامل توحید، مناجات، نعت رسول (ص)؛ توصیف دل و عوالم آن، چگونگی خلوت و پرورش دل؛ و بیست مقاله در زمینه مسائل اجتماعی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیکی که مرتبط با انسان است. این اثر فاخر ادبی یکی از مهم‌ترین منابع بررسی اجتماعیات در ادبیات فارسی است

1. manners
2. body language

هرج و مرج و رفتار ناهنجار زیردستانش است، دادخواهانه، ضمن انتقاد شدید، او را مورد خطاب قرار داد. افعال مست بودن شحنه، لگد زدن، با موی به زور بیرون کشیدن، کوفته و مجروح شدن و آسیب رساندن به جسم و روح، شدت ظلم و بی احترامی به رعیت را از سوی عمال حکومتی توسط توصیف اعمال، حرکات و وضع اندام، نشان داد.

شحنة مست آمده در کوی من
زد لگدی چند فرا روی من
بی‌گنه از خانه به رویم کشید
موی کشان بر سر کویم کشید
کوفته شد سینه مجروح من
هیچ نماند از من و از روح من
(همان: ۹۱)

نظامی در نکوهش جهان و مال پرستی با استفاده از زبان بدن و وضعیت اندام به مخاطب خویش می‌گوید: زر را زیر پا بیفکن و با دستانت بیخس و مثل گل آن را برای پرستش بر سرمگذار زیرا اگر زر، روی سرت باشد، به باری سنگین تبدیل می‌شود که باید آن را حمل کنی و اگر زیر پایت قرار بگیرد، به مرکبی رهوار بدل می‌گردد که حرکت را برای تو آسان می‌کند.

پای کرم بر سر زر نه، نه دست
تات نخوانند چو گل زرپرست
(همان: ۱۳۸)
بار تو شد تاش سر تست جای
بارگیت شد چو نهی زیر پای
(همان: ۱۳۹)

خبرچینی نزد شاه ظالمی رفت و گفت، فلان پیر در خفا ترا ظالم و قاتل خواند. شاه از شنیدن این حرف به شدت عصبانی شد و دستور داد آن پیرگستاخ را برای کشتن پیش او بیاورند. وقتی پیر از احضارش نزد شاه با خبر شد، با آمادگی کامل به آنجا رفت و مسئولیت حرفهایش را با دلیل و منطق به گردن گرفت. شاه هم با مشاهده راستگویی و صراحت پیر، نه تنها از کشتنش منصرف شد، بلکه به اشتباهات خود پی برد. ترکیبات اطواری دست به هم سودن، از سر کین پشت پا را دیدن و شه تیز رای، شدت خشم و انتقام جویی شاه؛ و وضو گرفتن، کفن پوشیدن، خفته نبودن و بدتر گرفتن، راستگویی پیر و پذیرفتن عواقب عمل آگاهانه را نمایش می‌دهد.

کردند، از ترکیبات مرغان فلک، دانه چین و سر بر زمین آمدن استفاده کرد.

زو شده مرغان فلک دانه چین
زان همه را آمده سر بر زمین
(همان: ۷۱)

وقتی دادگری، بیدادگری را در خواب می‌بیند و سرانجام حال او را پس از مرگ می‌پرسد، بیدادگر لرزه در اندام افتادن به‌خاطر ترس شدید، خجالت و ندامت به دلیل اعمال گذشته، ناامیدی از خلق و توسل به خدا را مایه نجات و آمرزش خود برمی‌شمرد که همه این موارد، گویای اعمال، حرکات و وضع اندام در شرایط مختلف توسط زبان بدن هستند.

لرزه در افتاد به من بر چو بید
روی خجل گشته و دل ناامید
چون خجلم دید زیاری رسان
یاری من کرد کس بیکسان
(همان: ۷۶)

وقتی وزیر دانای نوشیروان محتوای گفتگوی دو مرغ را در مورد ازدواج و شیربها برای او تعریف کرد و گفت که یکی از آن‌ها شیربهای بیشتری می‌خواهد و دیگری وعده داده با وجود سیاست‌های رفتاری ظالمانه شاه، به زودی روستاهای بیشتری ویران می‌شود و او شیربهای درخواستی را می‌پردازد، نوشیروان به اشتباهش در امور مملکت داری پی برد و در جهت برقراری عدالت متحول شد. نظامی با کاربرد افعال لفظ در گرفتن، آه و فغان برآوردن، دست بر سر زدن، انگشت به دندان گزیدن و گریستن حرکات و وضع اندام شاه نادم، ناراحت و رشک برنده را با ارتباط غیر کلامی به مخاطبانش انتقال می‌دهد.

در ملک این لفظ چنان در گرفت
گاه برآورد و فغان بر گرفت
دست به سر برزد و لختی گریست
حاصل بیداد بجز گریه چیست؟
زین ستم انگشت به دندان گزید
گفت ستم بین که به مرغان رسید
(همان: ۸۱)

پیرزنی نزد سلطان سنجر رفت تا از رفتار متجاوزانه شحنه حکومتی نسبت به خود شکایت کند. او که اعتقاد داشت غفلت و بی تدبیری شاه در پیش‌برد امور کشور، مسبب اصلی

شد ملک از گفتن او خشمناک
گفت هم‌اکنون کنم او را هلاک
(همان: ۱۴۶)

دست به هم سود شه تیزرای
وز سر کین دید سوی پشت پای
پیر وضو کرد و کفن برگرفت
پیش ملک رفت و سخن درگرفت
پیر بدو گفت: نه من خفته‌ام
زانچه تو گفتی، بت‌رت گفته‌ام
(همان: ۱۴۷)

نظامی با کاربرد اعمال و حرکات مختلف بدن در ترکیبات
گریبان دریدن دیو، برخاستن، دامن دین را گرفتن، در ایمان
گریختن، سماع کردن شرع، وداع کردن طبع، بر در هر کس
نناختن و با دم هر خس نساختن، نشان می‌دهد که اخلاق
پسندیده آخرت اندیشی، اغتنام وقت و کمال جویی توسط
دین، مانع هلاک انسان به واسطه هوای نفس و وسوسه‌های
شیطان و همشینی با ناهلان دون پایه می‌شود.

تا ندرد دیو گریبان‌ت، خیز
دامن دین گیر و در ایمان گریز
شرع تو را خواند، سماعش بکن
طبع ترا نیست، وداعش بکن
بر در هر کس چو صبا درمتاز
با دم هر خس چو هوا درمساز
(همان: ۱۶۹)

سحرگاهی هارون الرشید به حمام رفت. موی‌تراشی برای
نظافت نزدش آمد و در عین نابوری دخترش را خواستگاری
نمود. خلیفه عصبانی شد اما خشم خود را فروخورد تا شاید او
از این درخواست گستاخانه دست بردارد. اما موی‌تراش هربار
به دامادی او اصرار می‌ورزید. خلیفه از شدت استیصال، مسئله
را با وزیر دانایش در میان گذاشت. او توصیه کرد جای
نشستنش را در حمام عوض کند، خلیفه هم چنین کرد. این‌بار
موی‌تراش ساکت و متواضع کارش را انجام داد و دیگر
درخواست گستاخانه‌اش را تکرار نکرد. وزیر در پاسخ سوال
علت این تغییر به خلیفه گفت: «زیر پای جای قبلی
موی‌تراش گنجینه‌ای دفن بود که باعث ته‌ور او می‌شد».
نظامی در نکوهش ثروت مادی که ته‌ور آفرین است از
ترکیبات میرمطیع، جای بدل کردن، قدم از منزل اول بریدن،
دگرگونی گونه حلاق، کم سخنی، چشم و زبان ادب آموخته،

قدم بر سر گنج بودن و صورت شاهی در آینه دیدن استفاده
می‌کند تا شدت استیصال و خشم خلیفه را از گستاخی حلاق
نشان دهد و تغییر نامتعارف او را در زمان ایستادن روی گنج
و بعد از آن باز نماید.

میر مطیع از سر طوعی که بود
جای بدل کرد به نوعی که بود
چون قدم از منزل اول برید
گونه حلاق دگرگونه دید
کم سخنی دید دهن دوخته
چشم و زبانی ادب آموخته
تا قدمش بر سر گنجینه بود
صورت شاهیش در آینه بود
(همان، ۱۷۳)

الف) وضع اندام - فاصله

فاصله از جمله نشانه‌های اجتماعی آداب و معاشرت است
که در کنار وضع اندام و حرکات، نقش موثری در ارتباط
غیرکلامی دارد و مفاهیم گسترده‌ای می‌آفریند. نشانه
اجتماعی فاصله، قراردادی و در فرهنگ‌های مختلف معانی
گوناگون دارد، از این رو باعث سوء تفاهم‌های بسیاری
می‌شود. کتاب زبان خاموش نوشته ادوارد تی هال (۱۹۵۹)
اثر مهمی در این مورد است. هال اعتقاد دارد که نوع رابطه
و تعامل افراد با یکدیگر فاصله میانشان را تحت تاثیر قرار
می‌دهد (گیرو، ۱۳۹۹: ۱۵۲).

وقتی نظامی حکایت گفتگوی دو مرغ بر سر شیربها را در
ده ویران تعریف می‌کند درحالی که انوشیروان به عنوان شاه
ظالم و مسبب اصلی ویرانی دهات، شاهد گفتگوی آنهاست،
واژه‌های تنگ، مرغ، دل شاه، و قافیۀ تنگتر را به کار می‌برد
که ضمن توصیف فاصله و وضع اندام دو مرغ هنگام گفتگو،
گویای نحوه حرف زدن بدون مجال آنهاست که نایاب‌تر یا
کمیاب‌تر از دل شاهی می‌باشد که بجای عدالت، ستمگری
می‌پرورد و به همین خاطر تنگ و منجمد است.

تنگ دو مرغ آمده در یکدیگر
وز دل شه قافیه شان تنگتر
(همان: ۸۰)

نظامی با اظهار تاسف به دلیل زیستن در زمانه‌ای که از
عهد شاه عدل‌پروری مثل سلیمان خالی است، از نشانه
فاصله‌ای در آمیختن و گریختن استفاده می‌کند تا اوضاع
اجتماعی پرآشوبی را بنمایاند که به دلیل سقوط اخلاق، آدمیان

دور نگر کز سر نامردمی
بر حذر است آدمی از آدمی
(همان: ۸۶)

اما در مقام مصلح اجتماعی الگوهای رفتاری و اخلاق فردی نیز برای انسان به عنوان عنصر اصلی اجتماع ارائه می‌دهد که با استقبال از رنج مجاهده در دل شب در جهت پالایش نفس و اخلاق، شایسته تابش انوار شناخت و لطف حق می‌شود که نتیجه آن در جامعه بازتاب می‌یابد. از این رو ترکیبات با رعنا کشیدن، شب قیرگون و عنایت را به کار می‌بندد.

بار عناکش به شب قیرگون
هر چه عنابیش عنایت فزون
(همان: ۱۰۱)

نظامی فضای اصلی و فعلی اقامت انسان را به منظور یادآوری اصالت و شرافتش نسبت به دیگر مخلوقات به او تذکر می‌دهد تا با نگرستن به آن افق اعلی، زندگی فردی و اجتماعی آمیخته با شان عالی مقام خود در فضای موقتی زیستش در پیش گیرد. از این رو با کاربرد واژگان دامگاه، رخنه کردن، درافتادن به راه، اهداف تعلیمی خویش را دنبال می‌کند.

چون شده ای بسته این دامگاه
رخنه کنش تا به درافتی به راه
(همان: ۱۳۳)

پ) وضع اندام-خوراک

خوردن و نوشیدن نه تنها فعالیتی زیستی برای رفع نیازهای جسمی است بلکه عملی فرهنگی و نشانه اجتماعی محسوب می‌شود. چه و چطور خوردن و نوشیدن که از شکل‌های گوناگون حرکات و وضع اندام جدا نیست، پیام‌های غیرکلامی متنوعی مثل نوع شخصیت، مقام اجتماعی، باورهای دینی، موقعیت اقتصادی و ... ارسال می‌کند.

نظامی با بهره‌گیری از این نشانه اجتماعی زیستی- فرهنگی در کناراطوارهای گوناگون، از کارکرد غیرزبانی آن برای تقویت اغراض زبانی خویش بهره می‌برد. مثلاً با کاربرد واژگان خوردن، گندم نامردم، برهنه و دل گندم، وضعیت رانده شدن آدم از بهشت را می‌نمایاند که به دلیل ارتکاب به گناه در خوردن گندم جامد ممنوعه مانند شکاف وسط گندم، عریان شد.

به‌جای نزدیکی و صمیمیت با هم، برای این که آسیب نبینند، باید از یکدیگر فاصله زیاد بگیرند.

با نفسی هر که در آمیختم
مصلحت آن بود که بگریختم
(همان: ۸۶)

او ضمن تعریف حکایت پیر عزلت‌نشینی که در اطراف شام می‌زیست اما مثل پریان از آدمیان دوری می‌جست و با وجود کهولت سن و انتقاد جوانان، به کار خشت زنی می‌پرداخت تا از کمک دیگران بی‌نیاز باشد و از دسترنج اندک خود امرارمعاش کند، با کاربرد واژگان طرف شام، پری، خلق و طرفگیر، بعد مسافت زیستگاه پیر و حالت فاصله‌گیری او از اجتماع را نشان می‌دهد.

در طرف شام یکی پیر بود
چون پری از خلق طرفگیر بود
(همان: ۹۷)

ب) وضع اندام-فضا

فضا شامل زمان و مکان است که وقتی با حرکت و وضع اندام در شرایط و شکل‌های گوناگون ادغام گردد، معانی مختلفی را در ارتباط غیرکلامی اجتماعی تداعی می‌کند. تی هال (۱۹۵۹) فضا را بعد ساکت اما مهم روابط اجتماعی دانسته و مطالعه روش‌های گوناگون استفاده از فضا را که ارتباط مستقیم با اصول ارزشی و فرهنگی انسان‌ها دارد، مجاورت و ارتباط می‌نامد (ریچموند و مک کروسی، ۱۳۸۸: ۲۶۸).

نظامی به کمک فضاسازی و وضع اندام، تصاویر روشنی در جهت اهداف تعلیمی خود به شیوه ارتباط غیرکلامی خلق می‌کند. از این رو، وقتی در مورد آفرینش انسان به عنوان شاهکار و مقصود خلقت و ورودش از عالم ناپیدای عدم به عالم وجود سخن می‌رانند، از واژگان مقبل، کتم عدم، سازکردن، سوی وجود آمدن، در باز کردن استفاده می‌کند.

مقبلی از کتم عدم سازکرد
سوی وجود آمد و در باز کرد
(همان: ۷۰)

او به عنوان منتقد اوضاع اجتماعی زمان خود که از فقدان اخلاق در روابط فردی و اجتماعی رنج می‌برد، با کاربرد واژگان دور، نامردمی، برحذر بودن و آدمی، فضای کلی حاکم بر اعمال و حرکات انسان‌های معاصر خویش را به تصویر می‌کشد.

خوردن آن گندم نامردمش
 کرده برهنه چو دل گندمش
 (همان: ۷۲)

مومنی دچار لغزش گشت و به جای مسجد سر از خرابات
 درآورد. او درحالی که جام می را سر می کشید، گریه‌کنان
 گفت: دست تقدیر مرا دگرگون کرد. در پاسخش ندا آمد که
 لغزش خود را به حساب قضا نگذار و مسئولیت رفتارخویش را
 بپذیر. ترکیبات می به دهن بردن و مثل می گریستن گویای
 کاربرد نشانه غیرکلامی نوشیدن در ترکیب با وضع اندام در
 تسریع معنی موردنظر نظامی است.

می به دهن برد و چو می، می گریست
 کای من بیچاره مرا چاره چیست؟
 (همان: ۱۲۰)

او همچنین با اشراف از آنچه در جامعه معاصرش در
 جریان است، یکی از رفتارهای وقیحانه تاسف‌بار ابنای عصر
 خویش را نوع رفتار با انسان‌های دانا و پخته می‌داند که با
 آنها مثل غوره خام، ترش‌رویی و بدخلقی می‌کنند. ترکیبات
 جگر پخته انجیر فام، سرکه فروختن و انگور خام،
 خوراکی‌هایی‌ست که درضمن ترکیب با اعمال بدنی معنایی
 غیرکلامی را انتقال می‌دهد.

بر جگر پخته انجیر فام
 سرکه فروشند چو انگور خام
 (همان: ۱۷۶)

نظامی ضمن تعلیمات اخلاقی در حکایات، راهکارهایی
 برای رشد و کمال انسان ارائه می‌دهد، از جمله این که باید
 در برابر پیشامدهای روزگار تسلیم بود؛ زیرا نمی‌توان مصلحت
 ورای اتفاقات را به‌راحتی فهمید. از این رو اگر دایه روزگار به
 انسان سرکه دهد، به صلاح اوست که بخورد و نباید مثل
 شیره جوش و خروش کند. کاربرد واژگان سرکه، شیره،
 مجوش، خیر خواهد، تو چه دانی، خموش، ترکیب خوراک و
 کنش بدنی در بیان مفهوم است.

گر دهدت سرکه، چو شیره مجوش
 خیر تو خواهد، تو چه دانی؟ خموش
 (همان: ۱۶۰)

ت) وضع اندام-اشیا

زبان اشیا که نمایش ارادی یا غیرارادی انسان از کالاهای
 مادی مثل زیورآلات، هدایا، عینک، شانه، عصا، شمشیر، آینه

و.. است، بسته به نوع شخصیتی که از آنها استفاده می‌کند، با
 دیگران ارتباط برقرار می‌نماید و از جمله ارتباطات غیرکلامی
 محسوب می‌شود (لیتل جان، ۱۳۸۴: ۱۸۷).

نظامی با بهره‌گیری از اشیا و وضعیت گوناگون اندام، در
 ترکیب با صناعات ادبی (استعاره، تشبیه، کنایه و...) مفاهیم
 نغزی را به شیوه ارتباط غیرکلامی انتقال داد. وقتی به اراده
 خدا انسان که به‌خاطر عقل و شعور بر همه موجودات سروری
 یافت، برای زندگی به زمین آمد، جسم پوشید که زینت بخش
 روح و جان او شد و هفت آسمان مثل انگویی زینت‌گر و
 فرمانبر دستان او گشت. واژه‌های یاره، ساعد جان، ساعد،
 هفت فلک، یاره دار، گویای کاربرد استعاره اشیا و وضعیت
 بدن در انتقال معنا است.

یاره او ساعد جان را نگار
 ساعدش از هفت فلک یاره دار
 (همان: ۷۰)

او انسانی (شاه) را که ارزش و جایگاه مقام بالای خود را
 فراموش کرده و به پستی و بیهودگی تن داده است، به زن
 کم‌خرد و خودپسندی تشبیه می‌کند که آینه و شانه در دست
 دارد و مدام به ظاهر خود می‌پردازد.

آینه و شانه گرفته به دست
 چون زن رعنا شده گیسو پرست
 (همان: ۸۹)

و با استفاده از ترکیبات تیغ ستم، تیر سحرگاه، خطاب به
 این انسان (شاه) هشدار می‌دهد که با تغییر رویکرد در رفتار،
 ستمکاری را کنار بگذارد تا مورد اصابت تیر آه زیردستان
 پاک‌نفسش قرار نگیرد.

تیغ ستم دور کن از راهشان
 تا نخوری تیر سحرگاهشان
 (همان: ۹۰)

نظامی در بخشی از تعلیمات اخلاقی خود با کاربرد
 ترکیبات کنایه پشت صلیبی کردن و دعوی شمشیر
 خطیبی کردن به انسان توصیه می‌کند از رفتارهای
 متناقض و ادعای بیهوده بپرهیزد؛ اگر خود را یکتا پرست
 می‌داند، پشتش را به نشانه تسلیم در مقابل چندگانه‌پرستان
 به شکل صلیب نشکند و خم نکند و از سوی دیگر ادعای
 خطبه فصیح خواندن مثل خطیبان دولتی یکتا پرست را
 نداشته باشد که بنا بر رسم خویش هنگام ایراد خطبه
 شمشیر در نیامی به دست دارند.

پیش مغی پشت صلیبی مکن
دعوی شمشیر خطیبی مکن
(همان: ۱۵۲)

ث) وضع اندام-لباس

لباس به غیر از این که جزء اولین نیازهای انسان در پوشاندن بدن در شرایط گوناگون محسوب می‌شود، بخشی از تاریخ تمدن و فرهنگ زندگی اجتماعی و گویای سنت‌ها، ارزش‌ها و باورهای هر جامعه است که از جمله نشانه‌های غیر کلامی در ارتباطات محسوب می‌شود.

نظامی با بهره‌گیری از لباس و اعمال و وضعیت اندام‌ها در حالت‌های مختلف، مفاهیم غیر کلامی در راستای تقویت اغراض کلامی خویش می‌آفریند. مثلاً با کاربرد ترکیبات *خواجه دامن کشان* و *آستن برعالم فشاندن*، ضمن تعلیمات حکمی و اخلاقی به انسان‌های متعم و توانگر توصیه می‌کند که از دنیا دست بشویند و هر آنچه دارند را به دنیا نثار کنند.

یک نفس ای خواجه دامن کشان
آستنی بر همه عالم فشان
(همان: ۸۳)

او ضمن برشمردن ارزش و قدر انسان نسبت به دیگر موجودات، با بهره‌گیری از افعال *کفش دادن*، *کلاه گرفتن* و *پرده دریدن*، به انسان گوشزد می‌کند که به مکافات اعمال خویش بیندیشد، زیرا مثل ماه که پرده شب را می‌برد، پرده اعمالش به مکافات دریده خواهد شد.

کفش دهی، باز دهندت کلاه
پرده دری پرده درندت چو ماه
(همان: ۱۰۶)

نظامی با استعمال واژگان *کلاه و کمر*، به آدمی هشدار می‌دهد که کلاه‌داری و سروری جویی مثل کمر بستن و به بندگی هوا و هوس درآمدن، موانع رسیدن به کمال است که باید آنها را در خرابات عشق به رهن گذاشت تا اذن دخول یافت.

هست کلاه و کمر آفات عشق
هر دو گرو کن به خرابات عشق
(همان: ۱۳۱)

حاجی‌ای قبل از سفر حج بدره دیناری را به یک صوفی امانت داد اما او در امانت خیانت کرد. وقتی حاجی از سفر

برگشت، نزد صوفی رفت تا امانتش را پس بگیرد اما او چیزی برای برگرداندن نداشت. حاجی به او که مطابق رسم صوفیان به نشانه دین داری و تارک دنیا بودن خرجه ای با آستین کوتاه می‌پوشید، گفت: «ای مثل روزگار نیرنگ‌باز، لباس آستین کوتاه خود را کنار بگذار تا به مال مردم دست‌دازی نکنی». ترکیبات *زررق ساز*، *دست بدار*، *آستین کوتاه* و *دست دراز*، گواه ترکیب لباس با وضع اندام در تولید پیام غیر کلامی است.

دست بدار ای چو فلک زرق‌ساز
زاستن کوتاه و دست دراز
(همان: ۱۴۲)

ج) وضع اندام-نماد و نشانه

نماد و نشانه، سمبل‌های عینی با معانی غالباً صریح هستند که ظرفیت انتقال پیام و احساس را به طور موجز دارند، از این رو توسط شاعران و نویسندگان در پیام‌های غیر کلامی استفاده می‌شوند.

نظامی که متعلق به تمدن رمز و نماد است از این شیوه ارتباط غیر کلامی در ترکیب با اعمال اندام، معانی مطلوبی آفریده است. مثلاً با استفاده از نمادهای *جغد*، *ماکیان* و *نشاندن*، پشیمانی انوشیروان را از اشتباهات گذشته خویش در رفتار سیاسی نمایش می‌دهد که بعد از فهمیدن محتوای *گفتگوی دو مرغ در ده ویران بر سر شیربها*، گفت: «بجای ماکیان نشانندن برای رعیتیم که نشانه ایجاد آبادانی و آسودگی است، جغد نشاندم که نماد ویرانی زیست گاه شان در اثر ظلم می‌باشد».

جور نگر کز جهت خاکیان
جغد نشانم بدل ماکیان
(همان: ۸۱)

همچنین در انتقاد از اوضاع سیاسی و اجتماعی ناعادلانه دوره حکومت سلطان سنجر سلجوقی که تقریباً معاصر اوست، با کاربرد ترکیبات *داد براندخته* و *وطن ساخته* در *پرسیمرغ*، عدالت را فردی پنداشته که او را از جامعه بیرون رانده‌اند و آواره ساخته‌اند. از این رو عدالت در *پرسیمرغ* که نماد پرنده‌ای افسانه‌ای و دست‌نیافتنی است، اقامت گزیده است.

داد درین دور براندخته ست
در پر سیمرغ وطن ساخته ست
(همان: ۹۳)

خجالت، رنگ و... ترجمان ذهن و ضمیر انسان است.

گریه و خنده

نظامی با کاربرد اطوار گوناگون صورت از جمله گریه و خنده، پیام‌های غیرکلامی را در ترکیب با کلام به قصد اثربخشی بیشتر تعلیماتش استفاده می‌کند. گریه و خنده در مخزن‌الاسرار معانی متفاوتی مثل غم، ندامت، تنبه، تاسف، شادی را القا می‌کند. موبد هندی از بوستان خرمی گذشت و پس از زمان کوتاهی دوباره به آن جا برگشت. او بجای سبزه و گل و بلبل، خارخشک دید و ناله زاغ شنید. عمر کوتاه مخلوقات و تغییر شکل دنیای فانی در زمان اندک او را متحول کرد. از این رو بر همه‌ی فریفتگان جهان خندید و به حال خود گریست و گفت: «هیچ چیز در این جهان پاینده نیست». خنده موبد نشانه‌ی تاسف و گریه‌ی او دلیل تنبه‌اش بود.

پیـــــر در آن تیـــــزروان بنگریست
بر همه خندید و به خود برگریست
(همان: ۱۳۱)

خجالت

شرم از دیگر حالت‌های صورت است که در اثر عوامل عاطفی و روانی از جمله، پشیمانی، حیا و... معمولاً به‌طور غیرارادی همراه با تغییر رنگ یا تعریق، ایجاد می‌شود. نظامی از شخصی حکایت می‌کند که شاه ظالمی را به خواب دید و حالش را پرسید. شاه ظالم گفت که پس از مرگ درحالی که از یاری رسان ناامید بودم، بخاطر ترس شدید از عقوبت اعمالم، لرزه در اندامم افتاد و صورتم از پشیمانی رفتارهای گذشته خجالت‌زده شد.

لرزه درافتاد به من بر چو بید
روی خجل گشته و دل ناامید
(همان: ۷۶)

رنگ

رنگ چهره می‌تواند بیانگر حالت‌های عاطفی و جسمانی گوناگون مانند ترس، خشم، شرم، حس گناه یا رضایت، افسردگی و بیماری، زیبایی باشد. نظامی از این نشانه‌ی ارتباط غیرکلامی در نمایش ویژگی‌های جسمانی و حس رضایت و افسردگی استفاده می‌کند. غلام جوانی محرم اسرار جمشید شد اما شادابی در رنگ رخسارش نبود و هر روز در اثر افسردگی زردتر می‌گشت و از شاه و دیگران فاصله می‌گرفت.

نظامی با استفاده از ترکیب کفش آوردن که نماد آمادگی برای حرکت است، یکی از فضایل آدمی بر حیوانات را ریاضت می‌داند که باعث تربیت نفس و کنترل طبع می‌شود. انسان مرتاض خیلی زود کفش حرکت به سوی وطن اصلی خویش را می‌پوشد و به بهشت می‌خرامد.

گر نفسی نفس به فرمان تست
کفش بیاور که بهشت آن تست
(همان: ۱۰۸)

چ) وضع اندام- بو و عطر

یکی از ابتدایی‌ترین و اساسی‌ترین روش‌های ارتباط غیرکلامی که در تجربه و شناخت انسان نسبت به محیط و اجتماع نقش کلیدی دارد، حس بویایی و بو است که البته این تجربه در فرهنگ‌های مختلف، متفاوت می‌باشد. نظامی با علم به کارکرد حواس پنجگانه از جمله بویایی در برقراری ارتباط غیرکلامی، ترکیب استعاری بوی نوازش به ولایت رسید را در کنار وضع اندام به کار می‌برد تا تاثیر تغییر رویکرد رفتار سیاسی نوشیروان را پس از فهمیدن محتوای گفتگوی دو مرغ در ده ویران و بازگشت به محل حکومتش نشان دهد که چطور با برگزیدن عدالت و گسترش آن بوی خوش شفقت را به مشام ساکنین سرزمینش می‌رساند.

چونکه به لشکرگه و رایت رسید
بوی نوازش به ولایت رسید
(همان: ۸۲)

او همچنین با استفاده از ترکیبات پیر سگان، شیر/بخر، گرگ‌صفت، دریدن ناف غزالان، افراد کهنسالی را که به استعداد و توان جوانان حسادت می‌کنند، پیرسگانی نامید که مثل شیرگنده‌دهانند و مانند گرگ، ناف غزالان جوان زیبا سخن را می‌درند.

پیرسگانی که چو شیرابخرند
گرگ‌صفت ناف غزالان درند
(همان: ۱۴۹)

ح) وضع اندام صورت

صورت انسان ابزار اولیه و تاثیرگذار چند وجهی برای برقراری ارتباط و انتقال پیام‌های گوناگون است. اساسی‌ترین دلیل اهمیت چهره در ارتباط غیرکلامی قابل رؤیت بودن این بخش از بدن در حین تعامل است (ریچموند و مک کروسکی، ۱۳۸۸: ۱۹۱). چهره با علائمی مثل گریه، خنده،

اخلاقی-رفتاری متناسب با نظر نویسنده است. نظامی ضمن توصیف رفتارهای گوناگون در قالب داستان، از راه ارتباط غیرکلامی، باید و نبایدهای رفتاری را با بسامد بالا آموزش می‌دهد، از جمله: انسان باید در راه طلب و خواست خویش کمر پویندگی ببندد همانطور که دایره هیچ وقت کمرش باز نمی‌شود. همچنین باید در برخورد با مسائل زندگی و پیشامدهای روزگار مدارا پیشه کند زیرا فلک بر او محیط است.

دایره‌کردار میان‌بسته باش
در فلکی با فلک آهسته باش
(همان: ۷۴)

او با وجود داشتن عقاید اشعری، اندازه‌روزی و میزان سعادت هر انسان را از پیش تعیین شده می‌داند که با تلاش او تغییری در کمیت آن ایجاد نمی‌شود. اما کسب دین و پرداختن به امور معنوی و اخلاقی را بر انسان فرض می‌داند که با توجه به تلاش در این زمینه، نتیجه و بهره بیشتری می‌برد. جهد به دین کن که برین است عهد
روزی و دولت نفزاید به جهد
(همان: ۱۰۵)

احترام به استاد و پیر یکی از رفتارهایی است که انسان برای کسب کمالات و رسیدن به مرتبه بالا باید در پیش بگیرد.

نماز بزرگانست بیایند کشید
تا به بزرگی بتوانی رسید
(همان: ۱۶۰)

انسان موجودی اجتماعی است و در محیط زندگی خویش از داشتن دوست و همنشین گریزی ندارد، اما نباید تا وقتی سرشت هم‌صحبت خود را نشناخته است، اسرار خویش را با او در میان بگذارد.

تا شناسی گهر یار خویش
یاوه مکن گوهر اسرار خویش
(همان: ۱۶۳)

انسان باید در ارتباطات اجتماعی سخنان غیرضروری را که می‌شنود مثل آب بشوید و نباید مثل آینه هر چه را می‌بیند، منعکس کند.

آب‌صفت هر چه شنیدی بشوی
آینه‌سان آنچه بینی مگوی
(همان: ۱۶۶)

پیرزنی که به خاطر کهولت سن زرد روی بود، رخسار جوان را مثل خود دید و علتش را پرسید. او گفت رازی در مورد شاه می‌داند که از فاش شدنش می‌ترسد. به همین خاطر، کناره‌گیری و رازداری صورتش را زرد نموده است.

پیر زنی ره به جوانمرد یافت
لاله او چون گل خود زرد یافت
(همان: ۱۶۴)

نگاه و چشم

اولین ارتباط بین افراد از طریق حس بینایی و تماس چشمی است که از جمله قدرتمندترین راه‌های ارتباط غیرکلامی در روابط اجتماعی محسوب می‌شود. چشم‌ها در ترکیب با دیگر حالات صورت و بدن، معانی گسترده‌ای از نگرش‌ها و هیجانات میان‌فردی را انتقال می‌دهند (صلیبی، ۱۳۹۰: ۱۱۶). در مخزن الاسرار نوع نگاه و حالت چشم معانی مختلفی مثل نظر فیض، چشم ادب (نگهبانی با مسئولیت)، دیده بر هم زدن (خوابیدن)، چشم فرو بستن (اغماض، ندیدن)، دیده به گریبان فرو بردن (به خود پرداختن)، آب از چشم آوردن (اشک ریختن) دارد. نظامی دلیل سروری انسان بر همه موجودات را عقل می‌داند که در اثر نظر فیض بیشتر از سوی نور پرورده‌زلی و عقل اول به او عطا می‌شود.

زان ازلی نور که پرورده‌اند
در تو زیادت نظری کرده‌اند
(همان: ۷۷)

او در طی تعلیمات اخلاقی حکایات به انسان توصیه می‌کند بجای دیدن عیوب دیگران و محاسن خویش، به تفکر در مورد حقیقت خود پردازد و بیشتر خودش را بشناسد.

عیب کسان منگر و احسان خویش
دیده فرو بر به گریبان خویش
(همان: ۱۲۶)

وضع رفتار

رفتار در لغت به معنی حرکت، عمل و کردار است که شامل تمام عادات، تمایلات، واکنش‌های فکری و عملی می‌شود. رفتار از نشانه‌های ارتباط غیرکلامی است که مردم آن را بخاطر معنادهی، بیشتر از حرف زدن مورد توجه و ارزیابی قرار می‌دهند. یکی از اهداف ادبیات تعلیمی از جمله کتاب مخزن الاسرار شناساندن رفتار پسندیده و نکوهیده در جهت اقناع مخاطب به پذیرش هنجارهای

انسان‌های تربیت و آموزش‌یافته اگر در هرکجا هنر و فضیلتی بیابند، آن را با اشتیاق تمام کسب می‌کنند.
مردم پرورده به جان پرورند
گر هنری در طرفی بنگرند
(همان: ۱۷۵)

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج حاصل از پژوهش بر اساس نظریه نشانه‌شناسی اجتماعی پی‌یر گیرو، نشانه‌های آداب معاشرت در بخش ارتباط غیرکلامی با دلالت‌های بارز اعمال و وضع اندام، وضع اندام در کنار (فاصله، فضا، خوراک، اشیاء، لباس، نماد و نشانه، بو و عطر)، وضع اندام صورت با حالت‌های

(گریه و خنده، خجالت، رنگ، نگاه و چشم) و وضع رفتار در مخزن الاسرار بروز یافته است. در میان این شاخصه‌ها، اعمال و وضع اندام، وضع رفتار به ترتیب، بالاترین بسامد کاربرد را داشت. نظامی در این منظومه حکمی، عرفانی، اخلاقی با محوریت انسان، اجتماع و اخلاق، از حکایات واقعی یا برساخته کوتاه و موجز به منظور شناخت و ترغیب مخاطب به پذیرش هنجارهای اخلاقی-رفتاری متناسب با الگوهای پیشنهادی خویش برای اصلاح اجتماع استفاده کرده و آگاهانه شاخصه‌های ارتباطات غیرکلامی به ویژه اطوار (وضع اندام، وضع رفتار) را از طریق زبان بدن، موازی با ارتباط کلامی و زبان ملفوظ در راستای تقویت و اثربخشی بیشتر آموزه‌های تعلیمی خود به کار می‌برد.

جدول شماره ۱. بسامد نشانه‌های ارتباط غیرکلامی در مخزن الاسرار نظامی

شماره صفحه و بیت	بسامد	نوع ارتباط
(۷۰/۳)، (۷۱/۴)، (۷۱/۱)، (۷۴/۷)، (۷۴/۸)، (۷۴/۹)، (۷۴/۱۰)، (۷۵/۱)، (۷۵/۹)، (۷۶/۱)، (۷۶/۳)، (۷۶/۶)، (۷۶/۱۵)، (۷۷/۱)، (۷۹/۵)، (۷۹/۶)، (۸۱/۳)، (۸۱/۴)، (۸۱/۵)، (۸۷/۳)، (۸۷/۴)، (۸۷/۵)، (۸۹/۴)، (۹۱/۳)، (۹۱/۴)، (۹۱/۱۱)، (۹۸/۶)، (۱۰۱/۱۴)، (۱۰۲/۱)، (۱۰۲/۳)، (۱۰۳/۱)، (۱۰۳/۱۴)، (۱۰۴/۱)، (۱۰۴/۲)، (۱۰۹/۳)، (۱۱۳/۷)، (۱۱۴/۹)، (۱۱۶/۱)، (۱۱۶/۳)، (۱۱۶/۴)، (۱۲۱/۱)، (۱۲۱/۳)، (۱۲۱/۵)، (۱۲۸/۱)، (۱۳۳/۶)، (۱۳۵/۳)، (۱۳۷/۱۱)، (۱۳۷/۱۲)، (۱۳۸/۱)، (۱۳۸/۸)، (۱۳۹/۳)، (۱۴۰/۷)، (۱۴۰/۹)، (۱۴۰/۱۵)، (۱۴۱/۱)، (۱۴۳/۸)، (۱۴۴/۸)، (۱۴۴/۱۳)، (۱۴۴/۳)، (۱۴۶/۱۲)، (۱۴۶/۱۴)، (۱۴۶/۱)، (۱۴۷/۲)، (۱۴۷/۵)، (۱۴۷/۱۰)، (۱۴۹/۶)، (۱۵۰/۱۲)، (۱۵۱/۳)، (۱۵۱/۴)، (۱۵۱/۷)، (۱۵۱/۸)، (۱۵۱/۱۰)، (۱۵۲/۴)، (۱۵۲/۸)، (۱۵۴/۱۳)، (۱۵۵/۱۳)، (۱۵۵/۱۴)، (۱۵۶/۱)، (۱۵۶/۵)، (۱۵۷/۱)، (۱۵۷/۲)، (۱۶۰/۶)، (۱۶۰/۷)، (۱۶۰/۸)، (۱۶۰/۹)، (۱۶۰/۱۰)، (۱۶۰/۱۱)، (۱۶۰/۱۱)، (۱۶۱/۱)، (۱۶۱/۲)، (۱۶۵/۱۰)، (۱۶۵/۱۱)، (۱۶۶/۳)، (۱۶۷/۱۱)، (۱۶۷/۶)، (۱۶۹/۷)، (۱۶۹/۱۰)، (۱۷۱/۱۰)، (۱۷۱/۱۱)، (۱۷۲/۲)، (۱۷۲/۳)، (۱۷۲/۴)، (۱۷۲/۷)، (۱۷۲/۸)، (۱۷۲/۱۱)، (۱۷۲/۱۲)، (۱۷۳/۱)، (۱۷۳/۲)، (۱۷۳/۳)، (۱۷۳/۴)، (۱۷۳/۵)، (۱۷۳/۶)، (۱۷۳/۷)، (۱۷۳/۸)، (۱۷۳/۹)، (۱۷۳/۱۵)، (۱۷۵)، (۱۷۷/۸)، (۱۷۷/۹)، (۱۷۷/۱۳)، (۱۷۷/۱۴)، (۱۷۷/۱۵)	۱۲۰	اعمال و وضع اندام
(۸۰/۵)، (۸۰/۸)، (۸۶/۱۰)، (۹۷/۶)، (۱۵۵/۱۵)، (۱۶۴/۱)، (۱۶۴/۳)، (۱۷۷/۱۱)	۸	وضع اندام- فاصله
(۷۰/۱)، (۷۰/۸)، (۷۳/۳)، (۷۷/۹)، (۷۷/۱۲)، (۷۷/۱۶)، (۷۷/۱۰)، (۷۷/۱۷)، (۸۶/۷)، (۸۷/۲)، (۸۸/۱۲)، (۹۳/۹)، (۱۰۱/۵)، (۱۰۴/۱۳)، (۱۰۸/۱۲)، (۱۱۰/۴)، (۱۱۵/۲)، (۱۱۶/۵)، (۱۲۰/۶)، (۱۲۶/۳)، (۱۲۹/۷)، (۱۲۹/۸)، (۱۳۰/۵)، (۱۳۰/۱۳)، (۱۳۳/۳)، (۱۳۶/۱)، (۱۴۵/۶)، (۱۴۶/۹)، (۱۶۸/۸)، (۱۷۷/۷)، (۱۷۷/۱۰)، (۱۷۷/۱۲)، (۱۷۸/۱)، (۱۷۸/۲)، (۱۷۸/۹)	۳۴	وضع اندام- فضا
(۷۲/۶)، (۹۱/۹)، (۹۱/۱۱)، (۹۶/۷)، (۹۶/۹)، (۹۶/۹)، (۹۸/۷)، (۱۱۵/۶)، (۱۲۰/۷)، (۱۲۱/۲)، (۱۳۶/۲)، (۱۵۸/۱)، (۱۶۰/۲)، (۱۷۶/۱)، (۱۷۷/۱۰)، (۱۷۷/۱۲)، (۱۷۸/۱)	۱۷	وضع اندام- خوراک
(۷۰/۷)، (۷۵/۵)، (۷۷/۱۱)، (۸۷/۸)، (۸۷/۶)، (۹۰/۹)، (۱۱۰/۵)، (۱۲۵/۹)، (۱۲۶/۱۳)، (۱۳۹/۱۲)، (۱۴۰/۱)، (۱۴۷/۷)، (۱۴۷/۸)، (۱۴۷/۸)، (۱۴۸/۵)، (۱۵۲/۶)، (۱۵۲/۵)، (۱۵۲/۹)، (۱۶۰/۱۰)	۱۸	وضع اندام- اشیاء
(۷۳/۷)، (۷۵/۶)، (۷۷/۱)، (۸۳/۹)، (۱۰۶/۱۰)، (۱۳۱/۱۳)، (۱۳۲/۱)، (۱۳۲/۱۱)، (۱۴۰/۱۶)، (۱۴۲/۳)، (۱۴۲/۷)، (۱۴۳/۱۳)، (۱۴۷/۱)، (۱۵۶/۱۷)، (۱۶۰/۵)	۱۵	وضع اندام- لباس
(۸۱/۶)، (۸۲/۷)، (۸۲/۹)، (۸۸/۸)، (۸۹/۲)، (۹۱/۱)، (۹۱/۵)، (۹۲/۱۳)، (۹۳/۵)، (۱۰۲/۵)، (۱۰۴/۱۴)، (۱۰۵/۱۱)، (۱۰۸/۷)	۱۳	وضع اندام- نماد و نشانه
(۸۲/۸)، (۱۴۹/۶)	۲	وضع اندام- بو و عطر
(۸۱/۴)، (۱۲۰/۷)، (۷۳/۵)، (۱۵۸/۱۰)، (۹۸/۹)، (۱۳۱/۳)، (۱۵۹/۸)، (۱۶۴/۱۰)	۸	وضع اندام صورت - گریه و خنده
(۷۶/۱)	۱	وضع اندام صورت - خجالت

۹	وضع اندام صورت - رنگ	(۹۴/۵)، (۱۱۴/۳)، (۱۵۸/۱۰)، (۱۵۸/۱۱)، (۱۶۴/۶)، (۱۶۴/۸)، (۱۶۴/۹)، (۱۶۴/۱۱)، (۱۶۴/۱۲)، (۱۶۴/۱۳)، (۱۶۴/۱۴)، (۱۶۴/۱۵)، (۱۶۴/۱۶)، (۱۶۴/۱۷)
۹	وضع اندام صورت - نگاه و چشم	(۷۷/۷)، (۱۱۵/۱۳)، (۱۱۶/۲)، (۱۲۵/۹)، (۱۲۶/۱۲)، (۱۳۱/۷)، (۱۳۴/۴)، (۱۳۴/۵)، (۱۳۴/۶)، (۱۳۴/۷)
۱۱۵	وضع رفتار	(۷۱/۹)، (۷۱/۱۰)، (۷۱/۱۱)، (۷۱/۱۲)، (۷۱/۱۳)، (۷۱/۱۴)، (۷۱/۱۵)، (۷۱/۱۶)، (۷۱/۱۷)، (۷۱/۱۸)، (۷۱/۱۹)، (۷۱/۲۰)، (۷۱/۲۱)، (۷۱/۲۲)، (۷۱/۲۳)، (۷۱/۲۴)، (۷۱/۲۵)، (۷۱/۲۶)، (۷۱/۲۷)، (۷۱/۲۸)، (۷۱/۲۹)، (۷۱/۳۰)، (۷۱/۳۱)، (۷۱/۳۲)، (۷۱/۳۳)، (۷۱/۳۴)، (۷۱/۳۵)، (۷۱/۳۶)، (۷۱/۳۷)، (۷۱/۳۸)، (۷۱/۳۹)، (۷۱/۴۰)، (۷۱/۴۱)، (۷۱/۴۲)، (۷۱/۴۳)، (۷۱/۴۴)، (۷۱/۴۵)، (۷۱/۴۶)، (۷۱/۴۷)، (۷۱/۴۸)، (۷۱/۴۹)، (۷۱/۵۰)، (۷۱/۵۱)، (۷۱/۵۲)، (۷۱/۵۳)، (۷۱/۵۴)، (۷۱/۵۵)، (۷۱/۵۶)، (۷۱/۵۷)، (۷۱/۵۸)، (۷۱/۵۹)، (۷۱/۶۰)، (۷۱/۶۱)، (۷۱/۶۲)، (۷۱/۶۳)، (۷۱/۶۴)، (۷۱/۶۵)، (۷۱/۶۶)، (۷۱/۶۷)، (۷۱/۶۸)، (۷۱/۶۹)، (۷۱/۷۰)، (۷۱/۷۱)، (۷۱/۷۲)، (۷۱/۷۳)، (۷۱/۷۴)، (۷۱/۷۵)، (۷۱/۷۶)، (۷۱/۷۷)، (۷۱/۷۸)، (۷۱/۷۹)، (۷۱/۸۰)، (۷۱/۸۱)، (۷۱/۸۲)، (۷۱/۸۳)، (۷۱/۸۴)، (۷۱/۸۵)، (۷۱/۸۶)، (۷۱/۸۷)، (۷۱/۸۸)، (۷۱/۸۹)، (۷۱/۹۰)، (۷۱/۹۱)، (۷۱/۹۲)، (۷۱/۹۳)، (۷۱/۹۴)، (۷۱/۹۵)، (۷۱/۹۶)، (۷۱/۹۷)، (۷۱/۹۸)، (۷۱/۹۹)، (۷۱/۱۰۰)، (۷۱/۱۰۱)، (۷۱/۱۰۲)، (۷۱/۱۰۳)، (۷۱/۱۰۴)، (۷۱/۱۰۵)، (۷۱/۱۰۶)، (۷۱/۱۰۷)، (۷۱/۱۰۸)، (۷۱/۱۰۹)، (۷۱/۱۱۰)، (۷۱/۱۱۱)، (۷۱/۱۱۲)، (۷۱/۱۱۳)، (۷۱/۱۱۴)، (۷۱/۱۱۵)، (۷۱/۱۱۶)، (۷۱/۱۱۷)، (۷۱/۱۱۸)، (۷۱/۱۱۹)، (۷۱/۱۲۰)، (۷۱/۱۲۱)، (۷۱/۱۲۲)، (۷۱/۱۲۳)، (۷۱/۱۲۴)، (۷۱/۱۲۵)، (۷۱/۱۲۶)، (۷۱/۱۲۷)، (۷۱/۱۲۸)، (۷۱/۱۲۹)، (۷۱/۱۳۰)، (۷۱/۱۳۱)، (۷۱/۱۳۲)، (۷۱/۱۳۳)، (۷۱/۱۳۴)، (۷۱/۱۳۵)، (۷۱/۱۳۶)، (۷۱/۱۳۷)، (۷۱/۱۳۸)، (۷۱/۱۳۹)، (۷۱/۱۴۰)، (۷۱/۱۴۱)، (۷۱/۱۴۲)، (۷۱/۱۴۳)، (۷۱/۱۴۴)، (۷۱/۱۴۵)، (۷۱/۱۴۶)، (۷۱/۱۴۷)، (۷۱/۱۴۸)، (۷۱/۱۴۹)، (۷۱/۱۵۰)، (۷۱/۱۵۱)، (۷۱/۱۵۲)، (۷۱/۱۵۳)، (۷۱/۱۵۴)، (۷۱/۱۵۵)، (۷۱/۱۵۶)، (۷۱/۱۵۷)، (۷۱/۱۵۸)، (۷۱/۱۵۹)، (۷۱/۱۶۰)، (۷۱/۱۶۱)، (۷۱/۱۶۲)، (۷۱/۱۶۳)، (۷۱/۱۶۴)، (۷۱/۱۶۵)، (۷۱/۱۶۶)، (۷۱/۱۶۷)، (۷۱/۱۶۸)، (۷۱/۱۶۹)، (۷۱/۱۷۰)، (۷۱/۱۷۱)، (۷۱/۱۷۲)، (۷۱/۱۷۳)، (۷۱/۱۷۴)، (۷۱/۱۷۵)، (۷۱/۱۷۶)، (۷۱/۱۷۷)، (۷۱/۱۷۸)، (۷۱/۱۷۹)، (۷۱/۱۸۰)

منابع

- آرکرس، گونتر. (۱۳۹۷) *نشانه‌شناسی اجتماعی از نظریه تا کاربرد*. مترجمان سجاد کبگانی و رحمان صحراگرد. تهران: نشر مارلیک.
- اولادی قادیکلایی، افسانه و پارسائی، حسین. (۱۳۹۹) *تحلیل ارتباطات غیر کلامی در منظومه‌ی لیلی و مجنون نظامی، دوفصلنامه علمی- تخصصی زبان و ادبیات فارسی شفای دل*، سال سوم، شماره ۶، صص ۶۵-۸۶.
- ریچموند، ویرجینیایی و مک کروسیکی، جیمز سی. (۱۳۸۸) *رفتار غیر کلامی در روابط میان فردی*، ترجمه فاطمه سادات موسوی و ژیللا عبدالله پور، چ ۲، تهران: دانژه.
- شجری، رضا و شاه علی رامشه، عباس. (۱۳۹۸) *رمزگشایی نشانه‌های ارتباط غیر کلامی در کلیله و دمنه، فصلنامه پژوهش‌های ادبی*، سال ۱۶، شماره ۶۵.
- شعیری، حمید رضا. (۱۳۹۲) *نشانه-معناشناسی دیداری*، چاپ اول، تهران: سخن.
- صلیبی، ژاسنت. (۱۳۹۰) *تحلیلی بر سهم ارتباط غیر کلامی در کنش متقابل اجتماعی، جامعه‌پژوهی فرهنگی*، س ۲، ش ۲، صص ۱۰۱-۱۱۹.
- قاسم‌زاده، سید علی. شفیع صفاری، محمد. و علی‌نقی، حسین. (۱۳۹۷) *تحلیل مفاهیم و کارکرد ارتباطات غیر کلامی در شاهنامه، دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی*، سال ۲۶، شماره ۸۴.
- قبادی، علیرضا. و زارع مهرجردی، مسعود. (۱۳۹۴) *ارتباطات غیر کلامی در شعر حافظ (نقش ارتباطات غیر کلامی در تفسیر و پذیرش حافظ از سوی مخاطبان)*، فصلنامه
- مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، دوره ۸، شماره ۱، صص ۱۱۹-۵۴.
- گیرو، پی‌یر، (۱۳۹۹). *نشانه‌شناسی (ویراست دوم)*، مترجم محمد نبوی، چاپ یکم، تهران: آگه.
- لیتل جان، استیفن. (۱۳۸۴) *نظریه‌های ارتباطات*، ترجمه سید مرتضی نوربخش و سید اکبر میر حسنی، تهران: انتشارات جنگل.
- لوبروتون، داوید. (۱۳۹۲). *جامعه‌شناسی بدن*، ترجمه ناصر فکوهی، چاپ دوم، تهران: ثالث.
- مشرف، مریم. (۱۳۸۹) *جستارهایی در ادب تعلیمی ایران*، چاپ ۱، تهران: سخن و دانشگاه شهید بهشتی.
- محسنی، مرتضی. و جعفری پطرودی، سید اسماعیل. (۱۳۹۶). *بررسی و تحلیل ارتباطات غیر کلامی در حکایت حسنگ وزیر، مطالعات زبانی و بلاغی*، سال ۸، شماره ۱۵، صص ۱۵۹-۱۹۰.
- محمودی، علیرضا. و عبدی، غلامرضا. (۱۳۹۵). *ارتباطات غیر کلامی در گلستان سعدی، زبان و ادب فارسی*، سال ۶۹، شماره ۲۳۴.
- وحیددستگردی، حسن، (۱۳۸۷). *مخزن الاسرار (حکیم نظامی گنجه‌ای)*، به کوشش سعید حمیدیان، چاپ یازدهم، تهران: نشر قطره.
- هالیدی، مایکل. و حسن، رقیه. (۱۳۹۳) *زبان، بافت، متن: جنبه‌هایی از زبان در چشم‌انداز اجتماعی-نشانه‌شناختی*، ترجمه مجتبی منشی‌زاده و طاهره ایشانی، تهران: نشر علمی.

Darwin, Ch. (1873) The expression of emotion in man and animal. London: John Murray.

Birdwhistell, R. L. (1952). Introduction to kinesics: An annotation system for

analysis of body Motion and Gesture. Washington, DC: Department of State, Foreign Service Institute.

Hall, E. T. (1959) The silent language. Doubleday & Company, Inc.

	<p>COPYRIGHTS © 2022 by the authors. Lisensee PNU, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY4.0) (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0)</p>
---	--